

Байбагышов Э.М., Мамырбаев А.К., Цайтц Ю.

Жайыттардын табигый калыбына келүү мүмкүнчүлүгүн баалоо

Аннотация

Кыргызстандын тоолуу аймактарында мал чарбачылыгы айыл чарбасында негизги багыт болуп эсептелет. Айдоо жерлер, мал чарбачылыгы менчиктештирилгенден кийин жайыттарды пайдалануу ыкмасы да өзгөргөн. Жаратылыш ресурстарын колдонуудагы өзгөрүүлөр жайыттарда ар кандай жабырланууларга алып келүүдө. Жайыттардын табигый калыбына келүү мүмкүнчүлүгүн практикада баалоо толугу менен изилдене элек.

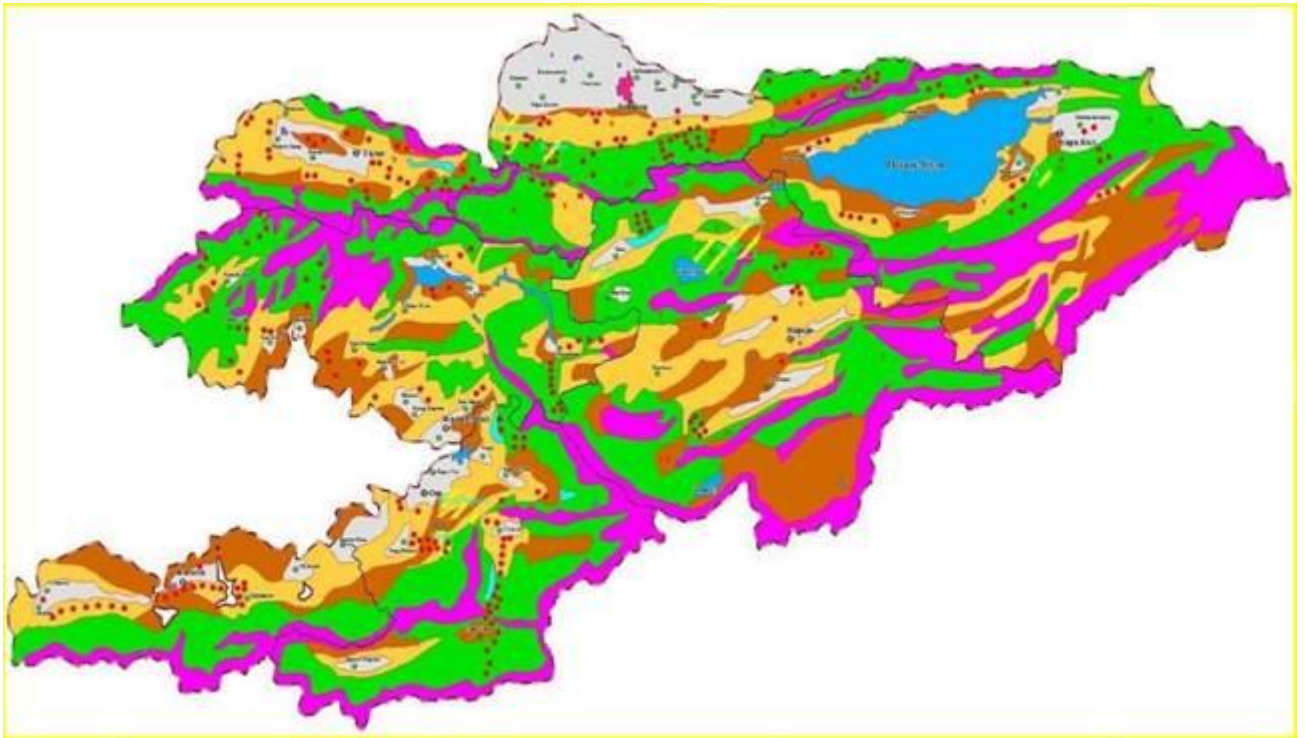
Киришүү

Кыргызстандын 93% аянтынан көбү Тянь-Шань жана Памир-Алай тоо кырка системасын түзөт жана көпчүлүк бөлүгү табигый жайыт менен капталган. Кыргызстанда жайыттардын жалпы аянты 9 млн. 147 миң гектарды түзөт жана алар айыл чарба аянттарынын 85% камтыйт (1-сүрөт).

Жайыттарда жалпысы болуп 3,5 миңден ашык өсүмдүктөрдүн ботаникалык түрү өсөт, алардын ичинен 300 дөн ашыгы дары чөптөр. Булардын баары жогорку сиңимдүүлүктөгү жайыт тоютунун булагы болуп эсептелет.

Кыргыз Республикасынын «Жайыттар жөнүндөгү» Мыйзамы 2009-жылдын январь айында кабыл алынып, мыйзам боюнча жайыттарды башкаруу жана колдонуу жергиликтүү өз алдынча башкаруу органына өткөрүлүп берилген.

- Жайлоо (жай мезгилинде колдонулат)
- Кыштоо (кыш мезгилинде колдонулат)
- Жаздоо-Күздөө (жаз-күз мезгилинде колдонулат)
- Айдоо жерлер
- Колдонууга ылайыксыз жерлер

Сүрөт 1: Кыргызстандын жайыттарынын жайгашышы

Кыргыз Республикасынын “Жайыттар жөнүндөгү” Мыйзамы 2009-жылдын январь айында кабыл алынып, мыйзам боюнча жайыттарды башкаруу жана колдонуу жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына өткөрүлүп берилген. 2- жана 3-сүрөттөрдө жайыттарды башкаруу жана пайдалануу Кыргыз Республикасынын “Жайыттар жөнүндө” Мыйзамы кабыл алынганга чейин жана андан кийинки системасы чагылдырылган. Мыйзамга ылайык жайыттар өз алдынча башкаруу органынын атынан Жайыт пайдалануучулар бирикмеси жана анын аткаруучу орган болгон Жайыт Комитети аркылуу жүзөгө ашырылат.

Сүрөт 2: Жайыттарды башкаруу жана пайдалануу КР “Жайыттар жөнүндө” Мыйзамы кабыл алынганга чейинки системасы

Сүрөт 3: Жайыттарды башкаруу жана пайдалануу КР “Жайыттар жөнүндө”
Мыйзамы кабыл алынгандан кийинки системасы

Мамлекеттин менчигиндеги жайыттарды башкаруу үчүн жоопкерчиликти жана көзөмөлдү жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына өткөрүп берүү саналат.

- Жайыттарды башкаруу укуктарын жайыт пайдалануучулар бирикмесинин аткаруучу органы болгон Жайыт Комитетине өткөрүп берүү;
- Жергиликтүү коомчулук менен бирге жайыттарды пайдалануучулар бирикмесин түзүү;
- Жайыттарды ижарага жана субижарага берүүгө тыюу салуу;
- Жайыттардын чектерин аныктоо жана белгилөө;
- Жайыттарды пайдалануу үчүн мал башына төлөмдөрдү бекитүү;

- Жайыттарды пайдалануу үчүн “Жайыт билетин” берүү;
- Жайыттарды башкаруу жана пайдалануу Жайыт комитети иштеп чыккан жана Жергиликтүү Кеңеште бекитилген пландын негизинде жүргүзүү;
- Жайыттарды башка максатта (мал жаюудан башка) пайдаланууну келишимдин негизинде жүргүзүү.

2012-жылдын 10-февралындагы КР Өкмөтүнүн № 89 токтому менен Кыргыз Республикасынын 2012-2015-жылдарга Жайыт чарбачылыгын өнүктүрүү Программасы бекитилген.

Программанын негизги максаты болуп, Кыргызстандын элинин жашоо-турмуш абалын жакшыртуу, мамлекеттин азык-түлүк коопсуздугун татыктуу денгээлге жеткирүү жана жайыт экосистемасынын айлана-чөйрөдөгү экологиялык биримдигин сактоо саналат.

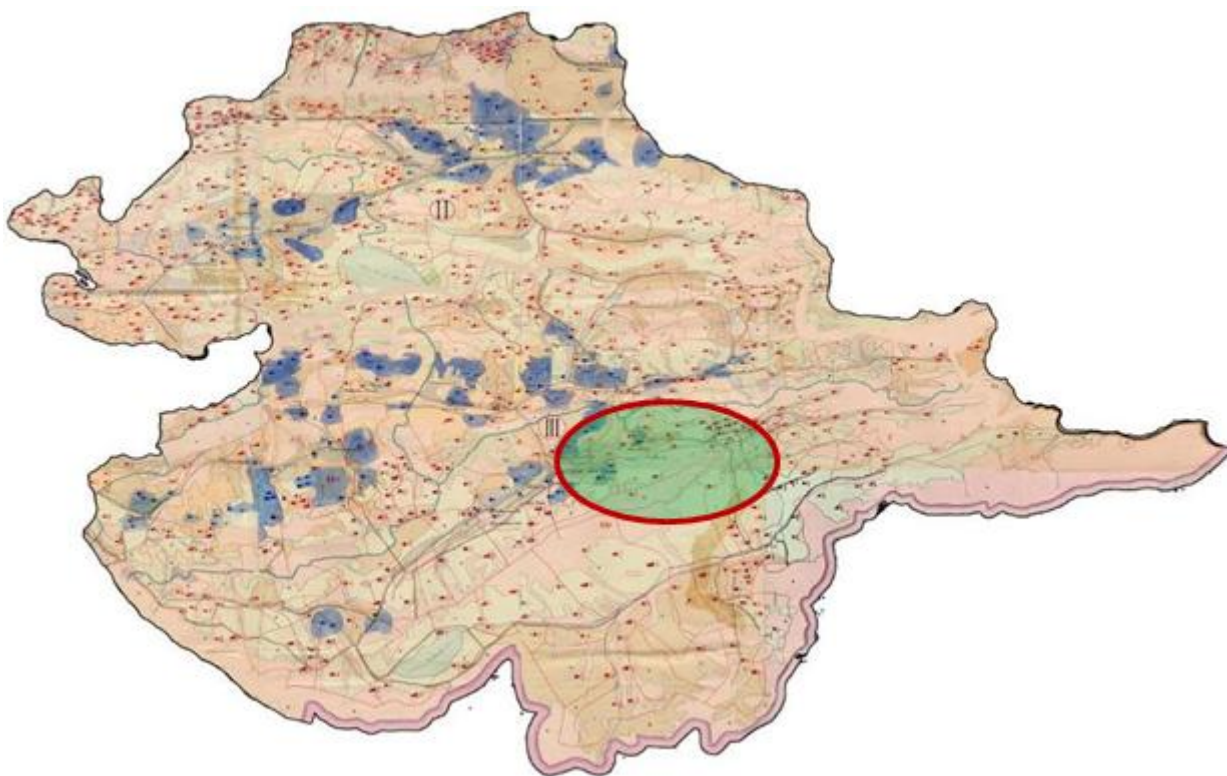
Кыргызстандын жаратылыш-климаттык өзгөчөлүгүнө ылайык экологиялык таза азык өндүрүүгө баардык шарттар бар, бул ааламдашуу шартында жана айлана-чөйрөгө антропогендик таасирдин жогорулоосунда өзгөчө актуалдуу болуп саналат.

Экосистеманын абалын жакшыртууга жана сактоого чарбалык иш-аракеттерди экологиялык тең салмактагы формада жүргүзүү, малды жайыттарда системалык жаюу методун колдонуу аркылуу жетишүүгө болот.

Материалдар жана изилдөө ыкмалары:

Изилдөө объектиси

Илимий изилдөө иштери Нарын облусунун Атбашы районунун Атбашы жана Акмуз Айыл Аймактарынын ички жайыттарында атайын изилдөө участкаларында жүргүзүлдү (4-сүрөт).

Сүрөт 4: Изилдөө объектиси

Илимий изилдөө иштери 2013-14-жылдын жаз айларында тосмо орнотулган участкалардын ичинен жана сыртынан өсүмдүк жана топурак үлгүлөрүн алуу жана аларды лабораториялык анализдерге даярдоо менен жүргүзүлгөн (5, 6, 7, 8-сүрөттөр).

Изилдөө участкаларында негизинен төмөнкү иш-аракеттер аткарылган:

- Тосмолорду кошумча бекитүү;
- Изилдөө участкадан топурак, өсүмдүк, өсүмдүктүн тамыры үлгүлөрүн лабораториялык изилдөө үчүн алуу;
- Үлгүлөрдү лабораториялык анализге даярдоо жана РТАСка анализге жөнөтүү;
- Тосмонун ичи менен анын сыртындагы топурактын тапталышын атайын куралдын жардамы менен ченөө;
- Ошондой эле, изилдөөчү участкадан мисалында жайыттын табигый калыбына келүүсүнө баа берүү жүргүзүлдү.

-

Сүрөт 5: Изилдөөчү участкактор атайын тосмо менен корголгон

Сүрөт 6: Изилдөөчү участкактон топурак үлгүлөрүн алуу

Сүрөт 7: Топурактын тапталышын “Пенетрометрдин” жардамы менен ченөө

Сүрөт 8: Изилдөөчү участкактон өсүмдүк үлгүсүн алуу

Сүрөт 9: РТАСтын базасында топурактын жана өсүмдүктүн үлгүлөрүн лабораториялык анализден өткөрүү

Изилдөөнүн жыйынтыктары

Айылга жакын жайгашкан ички жайыттарда жыл бою мал жайылгандыктан алар деградацияга тез учуроодо, тактап айтканда мал жеген чөптөрдүн азаюусу, отоо чөптөрдүн басымдуулугу, топурактын тапталуусу ж. б.

Тосмонун ичине караганда тосмонун сыртындагы топурактын тапталуусу үстүнкү бетинде (0-10 см тереңдикте) 183%, ортоңку тереңдикте (10-20 см) 135%, ал эми алдыңкы тереңдикте (20-30 см) 173% жогору болгондугу далилденди (таблица 1, 2 жана диаграмма 1).

Таблица 1.

Изилдөөчү участкастогу топурак катмарынын тапталуусун аныктоо (тосмонун ичи)

Катмарлар	Тереңдиги/ см	1 точка	2 точка (жол)	3 точка	4 точка	5 точка	6 точка	7 точка	8 точка	9 точка	10 точка
Үстү	0-10	300	140	140	100	200	160	120	180	140	100

Ортоңку	10-25	280	200	280	160	200	200	120	180	140
Астынкы	25-45	440	300	200	160	200	180	120	240	280

Таблица 2.

**Изилдөөчү участкактун топурак катмарынын тапталуусун аныктоо
(тосмонун сырты)**

Катмарлар	Тереңдиги/ см	1 точка	2 точка (жол)	3 точка	4 точка	5 точка	6 точка	7 точка	8 точка	9 точка
Үстү	0-10	200	380	260	300	300	200	300	320	440
Ортоңку	10-25	200	320	260	200	200	220	300	280	400
Астынкы	25-45	320	300	400	240	400	560	540	420	500

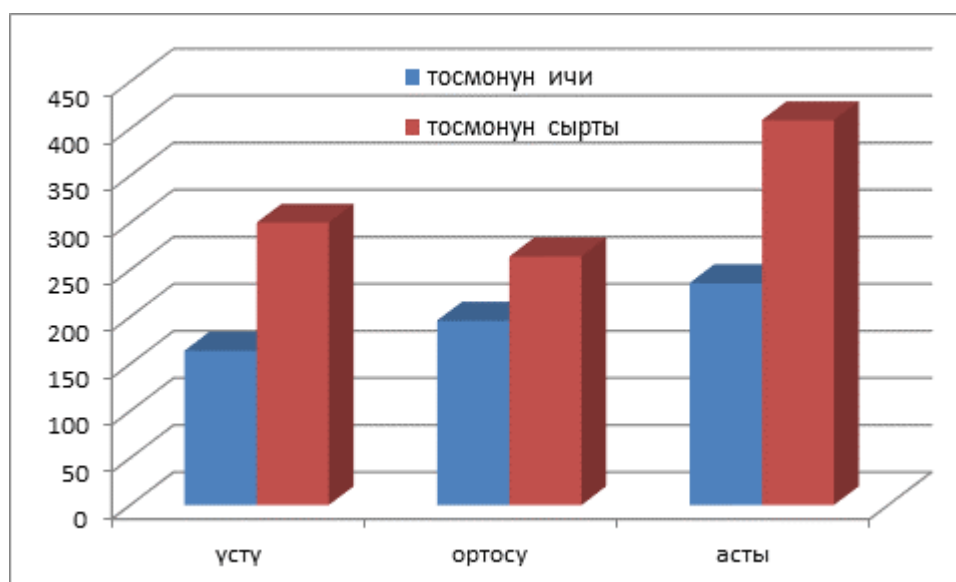

Диаграмма 1: Изилдөөчү участкадагы топурактын тапталуусу

Ошондой эле, алынган топурак үлгүлөрүнөн алардын физикалык жана химиялык касиеттери аныкталды (таблица 3).

Таблица 3.

Топурактардын химиялык анализдеринин жыйынтыгы

Участоктун номуру, аталышы	Тосмонун ичи жана сырты	CO ₂ , %	pH	Гумус, %	Жалпы азот, %	Сиңирүү көлөмү, мг-экв/100 г топуракка
№1, Чаар	Ичи	4,71	8,25	4,73	0,20	27,0
	Сырты	0,0	7,55	5,82	0,35	22,0
№2, Чаар-Айгыр	Ичи	6,82	8,25	3,74	0,12	16,6
	Сырты	8,14	8,40	3,48	0,10	17,0

Лабораториялык анализдердин жыйынтыктары көрсөткөндөй № 1 Чаар участкасынын топурагы нейтралдуу көрсөткүчтө болсо (7,55-8,25), № 2 Чаар-Айгыр участкасынын топурагынын көрсөткүчү щелочтуу (pH 8,25-8,40) көрсөткүчкө ээ. № 1 участоктун топурагындагы гумустун камтылышы 4,73-5,82% түзсө, ал эми № 2 участкастуку 3,74-3,48% түзгөн.

Ошондой эле жалпы азоттун камтылышы № 1 участкакто 0,20-0,35%, № 2 участкакто 0,12-0,10% түзгөн. Мындай айырмачылыкты № 1 участогунун топурагынын сиңирүү көлөмүнүн 30-60% га жогору болушу менен түшүндүрүүгө болот.

Изилдөөчү участкалардагы өсүмдүктөрдүн массасын аныктоо аркылуу жайыттын түшүмдүүлүгүнө баа берүү мүмкүн болду.

Өсүмдүктөрдүн массасы 1м² аянттан кыркылып алынып, таразага тартылды жана лабораторияда кургатылып, анализге даярдалды (таблица 4).

Таблица 4.

Жайыттын түшүмдүүлүгү (өсүмдүк массасы 1 м² аянттан кыркылып алынды)

Изилдөө участкалары Чаар жана Чаар Айгыр, 08.08.2014

Өсүмдүк массасы 1 м ² аянттан, гр. менен	
№ 1 Чаар участкасы (тосмонун сырты)	10,0
№ 1 Чаар участкасы (тосмонун ичи)	180,0
№ 2 Чаар Айгыр участкасы (тосмонун сырты)	18,0
№ 2 Чаар Айгыр участкасы (тосмонун ичи)	308,0

Жогоруда көрсөтүлгөндөй № 1 Чаар участогундагы тосмонун ичиндеги өсүмдүктөрдүн массасы 180 гр, тосмонун сыртындагы массасы 10 гр түздү жана тосмонун сыртына караганда 1800% көптүк кылууда. Бул 1 гектар аянттын түшүмдүүлүгү 18 центнер экендигин билдирет.

Ал эми № 2 Чаар Айгыр участогунда тосмонун ичиндеги өсүмдүктөрдүн массасы 308 гр, тосмонун сыртындагы массасы 18 гр түздү жана тосмонун сыртына караганда 1711% көптүк кылууда. Бул 1 гектар аянттын түшүмдүүлүгү 30 центнер экендигин билдирет.

Мындан тышкары, изилдөөчү участкалардан 25 см³ монолиттен тамырлар алынып, топурактан тазаланып, таразага тартылды (таблица 5).

Таблица 5.

**Жайыттагы өсүмдүктөрдүн тамырларынын өөрчүшүн аныктоо
(өсүмдүк тамырлары 25 см³ көлөмдөн алынды)**

Изилдөө участкалары Чаар жана Чаар Айгыр, 08.08.2014

Өсүмдүк тамырлары 25 см³, гр. менен	
№ 1 Чаар участкасы (тосмонун сырты)	30,0
№ 1 Чаар участкасы (тосмонун ичи)	31,0
№ 2 Чаар Айгыр участкасы (тосмонун сырты)	56,0
№ 2 Чаар Айгыр участкасы (тосмонун ичи)	61,0

№ 1 Чаар участогундагы тосмонун ичиндеги өсүмдүк тамырларынын массасы 31 гр, тосмонун сыртындагы массасы 30 гр түздү жана тосмонун сыртына караганда 3% көптүк кылууда.

Ал эми, № 2 Чаар Айгыр участогунда тосмонун ичиндеги өсүмдүк тамырларынын массасы 61 гр, тосмонун сыртындагы массасы 56 гр түздү жана тосмонун сыртына караганда 9% көптүк кылууда. Бул өсүмдүктөрдүн өөрчүшү алардын тамырларынын өөрчүшү менен түздөн-түз байланышта экендигин далилдейт.

Корутундулар

Ижилдөөлөрдүн жыйынтыгы боюнча жайыт пайдалануучулар бирикмелеринин өкүлдөрү жайыттардын учурдагы абалын климаттын кургалчылдыгына карабастан азырынча канааттандыраарлык баалоодо.

Айылга жакын жайгашкан ички жайыттарда топурактын тапталуусу тосмонун ичине караганда 35-80% пайызга көп болууда, бул тоюттун аз камсыз болушунун кесепетинен малды жайытка эрте алып чыгуу жана малды жай бою тынымсыз жаюу менен байланыштуу.

Жайыттын абалына дайыма көзөмөл (контроль) жүргүзүү натыйжалуу пландоонун, ошондой эле өсүмдүктөрдүн курамындагы мүмкүн болгон өзгөрүүлөрдү жана малдын ден-соолугуна зыян келтириши мүмкүн болгон коркунучтарды аныктоонун негизи болуп эсептелет. Көзөмөл, жайыттарды пайдалануу боюнча тийешелүү жөнгө салуу чараларын жүргүзүүгө жана негиздүү чечимдерди кабыл алууга, мүмкүндүк түзөт.

Малдын санын тоюттук өндүрүмдүүлүккө жараша жайгаштырууну аныктоо ар беш жылда бир аткарылышына, эмгекти көп талап кыла турган иш болгондугуна карабастан, жайыттын абалына көзөмөлдү жыл сайын дайыма жылдын бир мезгилинде, б. а. малды жайытка чыгаруунун алдында жүргүзүү зарыл.

Негизги учурлар

Ижилдөөлөрдүн жыйынтыгы боюнча жайыт пайдалануучулардын баары тең эле жайыт билеттери жана жайыт комитеттеринин ишмердиги тууралуу бирдей жакшы маалыматка ээ эмес.

Тоолуу жайыттардагы көйгөйлөр:

- Алыскы жайыттарга баруучу жолдордун абалынын начардыгы (ушуга байланыштуу жүк ташуучу унааларды транспортировка үчүн жалдоонун акысы чоң сумманы түзүүдө)
- Алыскы жайлоолор 2-3 ай гана убакыт пайдаланууда (июль айынын башынан сентябрдын ортосуна чейин)
- Көпчүлүк малчылар жайыттардагы өсүмдүктөрдүн аттарын жакшы билишпейт жана ага өзгөчө көңүл бурушпайт
- Акыркы убакта малдын саны кескин өсүүдө жана жайыт пайдалануучулар ортосунда ар кайсы деңгээлде чыр-чатактардын болушу байкалууда

Жайыттардын абалын жакшыртуу боюнча сунуштар:

- Жайыт пайдалануучулардын жайытты туруктуу пайдалануу ыкмалары, климаттын жана аба-ырайынын өзгөрүүсүнө байкоо жүргүзүү боюнча маалымдуулугун көтөрүү;
- Жайыттарда мобилдүү ветеринардык кызматтык борборлорду уюштуруу;
- ЖОЖдордо жайыт адисин даярдоону уюштуруу;
- Мал чарба азыктарын кайра иштетүү жана дары чөптөрдү кургатуу боюнча кыска убакыттык курстарды уюштуруу;
- Кээ бир жерлерде азыктарды борбордоштуруп чогултууну (кымыз, курут, айран, сүзмө ж.б.), аларды райондук, шаардык борборлорго жеткирүүнү уюштуруу;
- Жайыттарды которуштуруп колдонууну практикада демонстрациялоо;
- Жайыттардагы топурактардын, өсүмдүктөрдүн жана суулардын картасын иштеп чыгуу, алардын абалына мезгил-мезгили менен көзөмөл жүргүзүү жана илимий изилдөө иштерин жүргүзүү.

Жыйынтыктар жана сунуштар:

Изилденген аймак жаратылыш ресурстарына бай, бирок алардын экологиялык абалы татыктуу деңгээлдеги көңүл бурууну талап кылышат.

Аймактын катаал жаратылыш-климаттык шарттарын эске алуу менен бирге төмөнкүлөр зарыл:

- Жайыт пайдаланууга мониторинг жүргүзүү системасын иштеп чыгуу жана аны жергиликтүү деңгээлде дайыма колдонуу;
- Жаратылыш ресурстарына убагында мониторинг жүргүзүү максатында аймакта агроэкологиялык лабораторияны түзүү;
- Жайыт пайдалануучуларды жайытты колдонуу ыкмаларына окутуу;
- Жайыт пайдалануучулар арасында ресурстарды сактоо боюнча технологияларды колдонуу жана жайылтуу;
- Жайыттардын абалын жакшыртуу боюнча демонстрациялык иш-аракеттерди жүзөгө ашыруу.

Адабияттар:

1. Байбагышов Э.М. Агроэкологическое состояние природных ресурсов Нарынской впадины // Мат. I Республиканской научно-практической конференции «Наука и инновация» посвященной 12-летию образования НГУ. Журнал «Наука и новые технологии». – Нарын, - Вып. № 3-4, 2008. - С. 268-270.

2. Выходцев И.В., Никитина Е.В. Флора и растительность // Природа Киргизии. – Фрунзе: Киргосиздат, 1962. – С. 172–200.
3. Инам-ур-Рахим, Д.Массели. Малчылар үчүн колдонмо. –Бишкек, 2011. – 134 б.
4. Ионов Р.Н. Растительный мир //Горы Кыргызстана. – Бишкек: Технология, 2001. – С. 121–138.
5. Карабаев Н.А., Байбагышов Э.М., Упенев А.Ш., Мамытканов С.А. Участие государства в регулировании рынка - путь к решению продовольственной безопасности / Сборник научных статей международной научно-практической конференции, посвященной 80-летию д.б.н., профессора Токтосунова А.Т. «Современные достижения естественных наук в решении проблем повышения биопродуктивности горных экосистем». - Бишкек, 2010. - С. 158-161.
6. Кыргыз Республикасынын жайыттарынын абалын баалоо боюнча колдонмо. – Бишкек, 2013. – 60 б.
7. Лебедева Л.П., Шарашова В.С., Ионов Р.Н. Новый вид удобрений для пастбищ Киргизии. – Фрунзе: Кыргызстан, 1979. – 44 с.
8. Мамытов А.М. Почвы Центрального Тянь-Шаня. – Фрунзе, 1963. – 543 с.
9. Почвы Киргизской ССР, - Фрунзе. Илим, 1974.
10. Современный климат Кыргызстана и сценарии его изменений в 21 веке /Рук. О.А.Подрезов. – 2002.
11. Шукуров Э.Д., Оролбаева Л.Э. Комплексный экологический мониторинг высокогорных экосистем Центральной Азии. – Бишкек, 1998. – 164 с.

Рецензент: э.и.д., профессор Омуралиева Д.К.